

DOI: 10.2436/20.3009.01.2

MEMÒRIA I FONTS ORALS EN HISTÒRIA DE L'EDUCACIÓ

Memòria i oblit en la història de l'educació

Memory and oblivion in the history of education

Juan Manuel Fernández Soria

Universitat de València

La lucha del hombre contra el poder es la lucha
de la memoria contra el olvido.
Milan KUNDERA. *El libro de la risa y el olvido*

RESUM

Després de posar de manifest el caràcter de la memòria i l'oblit en la seua relació amb la història i després d'assenyalar la importància i els riscos de la memòria en el quefer històric, aquest article fixa la seua atenció en l'estudi de la manipulació i confiscació que pateix la memòria escolar sobretot durant el franquisme, centrant el seu interès tant en la justificació política i en les actuacions sobre els llocs i depositaris de la memòria en què s'executa aquella confiscació, com en la conseqüència d'eixa política repressiva: la rectificació de la memòria escolar i la invenció d'una memòria nova. La dimensió moral dels usos de la memòria i de l'oblit referida a les polítiques i a les persones tanca aquest treball.

PARAULES CLAU: història de l'educació, Espanya, Segona República, franquisme, memòria, història i oblit, depuració.

ABSTRACT

After highlighting the nature of memory and oblivion in its relationship with history and indicating the importance and the risks on memory in the events of history, this article focuses on the study of the manipulation and confiscation of school memory, particularly during Francoism, focusing its interest on both the political justification and the ac-

tions carried out on the places and on the depositaries of the memory in which the confiscation is implemented and the consequence of this repressive policy: the rectification of the school memory and the invention of a new memory. The moral dimension of the uses of memory and oblivion with regard to policies and people closes this work.

KEY WORDS: history of education, Spain, Second Republic, Francoism, memory, history and oblivion, refinement.

1. Importància i perills de la memòria

Des de fa dècades recorre Europa un afany memorialista. Quines en són les causes? L'argument més recurrent és el perill d'amnèsia històrica. Però també hi ha qui assenyala el caràcter transitori del nostre temps, en el qual res roman, on domina la imatge instantània i passatgera dels mitjans de comunicació i informació i en què l'arxiu físic és substituït per l'arxiu virtual.¹

Tot acceptant el valor d'aquests arguments, tanmateix crec que no tenen suficientment en compte altres raons fonamentals: la llibertat, la dignitat, la política bona i la pròpia identitat. La primera perquè la idea de llibertat no consisteix solament a tenir capacitat de poder triar políticament, sinó sobretot en la consciència que el passat és múltiple,² la qual cosa rebutja la visió uniforme i homogènia, sovint oficialista, del passat. Altra raó remet a la dignitat, mirar cap al passat permet restablir la dignitat de les persones a les quals la manipulació i expropiació de la seua memòria va deixar inermes (sense armes) i sense ànima. Altra raó del «culte a la memòria» és la defensa de la «política bona» que no entén d'esdeveniments o decisions políticament inoportunes o inconvenients. Els defensors de la «bona política» han reclamat l'oblit com la millor solució per a la convivència (la Transició espanyola). Però una «bona política» no és necessàriament una «política bona» i que per causa de l'oblit pateix la veritat i, tal vegada, sobretot, per allò que l'oblit amaga o calla. Ignorar un passat penós, amagar conscientment i fins i tot consensuadament una memòria per dramàtica que siga, construir el present i condicionar el futur sobre l'oblit i la desmemòria, és tant com apostar per la sostracció d'identitat.

L'afany per rescatar la memòria de l'oblit té molt a veure amb la constitució de la identitat personal i col·lectiva, i això no sols perquè visquem en un temps que té

1. Vegeu Andreas HUYSSSEN, *En busca del futuro perdido*, Mèxic, FCE i Goethe Institut, 2002, p. 39-40, i José F. COLMEIRO, *Memoria histórica e identidad cultural: De la postguerra a la postmodernidad*, Barcelona, Anthropos, 2005, p. 22.

2. Odo MARGUARD, «Laudatio», a Hans BLUMEMBERG, citat a Manuel CRUZ, *Las malas pasadas del pasado: Identidad, responsabilidad, historia*, Barcelona, Anagrama, 2005, p. 171, n. 171.

entre els seus perills la dissolució de la identitat en l'homogeneïtat i en la uniformitat, sinó sobretot perquè la memòria —com a representació del passat, com a conjunt d'experiències viscudes en comú per un grup social— és font d'identitat i de cohesió social i confereix sentit de pertinença a una comunitat a la qual vertebrava.

La memòria té un valor intrínsec com a material històric, que es veu incrementat per la seva exigència ètica i de restitució moral, pel seu compromís amb els que ja no existeixen, amb el seu sacrifici i les seves vides, amb un passat que pot fer llum sobre el present i el futur. Tot açò exigeix, com hem dit, preservar la memòria, i fer-ho aclarint-la, manifestant-la, restaurant-la en aquells als quals se'ls va arrabassar de forma ignominiosa, no consentint el rapte de l'ànima al qual es va sotmetre els vençuts, evitant una nova mort, la de l'oblit, la de la pèrdua de la memòria, reconstruint la seua identitat, el seu passat, la seua vida, el seu nom, tot això que els fa ser únics.

Coincideixo amb Santi Vila quan diu que «si la memòria esdevé simplement un refugi per a covards o una arma per a ressentits; una cova per a nostàlgics i no una font de compromís ètic per desvetllar les injustícies del present, per comprometre's en la consecució de les aspiracions personals i col·lectives de futur, a qui li interessa la memòria?».³

La frase acabada de transcriure i el que ja hem dit ens apercep dels perills que sotgen la memòria.

Com a material històric la memòria conté no pocs riscos derivats molts d'ells de la seua pròpia naturalesa: perquè la memòria és sempre selectiva i, per tant, fraccionada, incompleta, interessada; perquè la memòria no és estàtica, sinó que es refà i reconstrueix constantment en tant que història «viscuda» —«la vida no és la que un va viure, sinó la que un recorda i com la recorda per contar-la», sentència García Márquez en la seua autobiografia—⁴ i en tant que «història inventada» en la qual importa més, per una banda, l'artifici, l'art de la narració, que la fidelitat als fets⁵ i, per l'altra, el reforç i manteniment d'un sentit d'identitat cultural

3. Santi VILA, *Elogi de la memòria: Records, silencis, oblits i reinvençions*, València, Edicions 3 i 4, 2005, p. 171.

4. Gabriel GARCÍA MÁRQUEZ, *Vivir para contarla*, Barcelona, Mondadori, 2002, portadella. Eric J. Hobsbawm, per la seua banda, ho expressa també amb claredat quan escriu al seu llibre *La era del Imperio*: «Certament, el nostre punt de partida són els supòsits de la nostra època, lloc i situació, i tendim a donar forma al passat segons els nostres propis termes, veient únicament allò que el present permet distingir als nostres ulls i el que la nostra perspectiva ens permet conèixer» (Eric J. HOBSBAWM, *La era del Imperio (1875-1914)*, Barcelona, Labor, 1989, p. 4).

5. Respecte a això addueix Santi Vila (*Elogi de la memòria...*, p. 135) el cas de les memòries de José Manuel Caballero Bonald —*Tiempos de guerra perdidos* (Barcelona, Anagrama, 1995)—, qui, «parlant de les seves memòries confessaria i reivindicaria el dret i la capacitat d'inventar, de mentir, si es vol, en el moment d'escriure-les [...]. Més que la recerca de la veritat, doncs, el repte de les seves memòries hauria estat esdevenir una obra d'art». (Vegeu d'aquest mateix llibre les p. 133-137.)

que cohesione una comunitat o una nació, arribant si cal a inventar una memòria inexistent (és el concepte de «tradicions inventades» de Hobsbawm);⁶ és conflictiva també la memòria perquè sovint no es desvincula de la nostàlgia ni del mite, resultant-ne una evocació idealitzada; és dubtosa així mateix, perquè d'un mateix fet es creen memòries diverses i plurals, i, finalment, és complex l'estudi de la memòria perquè és susceptible de manipulació interessada.

Tal vegada per tot açò advertís Carlos Castilla del Pino⁷ que la memòria no és de fiar, per la qual cosa s'ha de tenir cura amb el que en resulta; però, amb tot, més greus que els inconvenients són els perills de la desmemòria i de l'oblit, com han posat de manifest els règims i governs que, amb la pretensió de destrucció o de domini, han privat els pobles de la seua memòria, els l'han mostrat manipulada o, simplement, els han ensenyat una història inventada, els han imposat, en fi, una nova memòria.

2. La manipulació i confiscació de la memòria

En la meua exposició més que de l'oblit parlaré aquí de falsedats i invencions i de silencis o de paraules omeses, de farses intencionades, de records inhibits i de pensaments subjectes o refrenats, de memòries silenciades i calumniades.

Les falsedats contra la memòria procedeixen directament de l'exterior, del poder, i són imposades per la violència física o ideològica; mentre que els silencis, les omissions del record, els frens i les inhibicions emanen de l'interior de l'individu o del col·lectiu i són induïts per la por, convertits la majoria de les vegades en tàctiques de protecció i en recursos per a la pròpia supervivència. Però el resultat d'eixa pressió, tant si té el seu origen fora com dins de l'individu, és el mateix: el desposseïment de la memòria, l'enfonsament i la presó interior de la memòria contrària, el desarmament moral, que impedeix la instauració d'un rearmament moral nou afavorint la socialització de la memòria entronitzada pel poder.

I no cap altra cosa han perseguit en la nostra història educativa aquells règims que han buscat imposar-se a qualsevol dissidència prenent la socialització de la memòria oficial. El cas que millor coneixem a Espanya és el del franquisme, període històric privilegiat per la memòria, que emprengué una conscienciosa destrucció de la memòria contrària, exhortà convincentment al silenci i a la inhibició del pensament discordant.

6. Vegeu José F. COLMEIRO, *Memoria histórica e identidad cultural...*, p. 16-17.

7. Carlos CASTILLA DEL PINO, «En las entrañas de la Memoria», a J. M. RUIZ-VARGAS (comp.), *Claves de la memoria*, Madrid, Trotta, 1997.

Va fer el que Milan Kundera va descriure per a tot règim repressor a *El libro de la risa y el olvido* en boca d'un dels seus personatges: «El primer pas per a liquidar un poble —va dir Hub— és esborrar la seua memòria. Destruir els seus llibres, la seua cultura, la seua història. Després fer que algú escrigui nous llibres, manufacture una nova cultura, invente una nova història.»⁸ Però el franquisme fins i tot va fer més: la seua actuació repressiva va abastar tots els vehicles per on transita la memòria i arribà a tots els dipòsits on s'allotja, concloent el santuari de la memòria per excel·lència, el més íntim de les persones, la seua ànima, la seua ment, el seu esperit, la seua voluntat.

I aquestos règims opressors, com el franquista, confisquen la memòria individual i col·lectiva davant la necessitat de rectificar el passat per dotar-se d'una nova legitimitat que vagi substituïnt progressivament la insostenible, a llarg termini, violència física. Per procurar-se l'adhesió i la conquesta de voluntats entren un doble procés:⁹ provocar el desarmament moral de l'adversari que havia dut Espanya al caos de 1936: és el discurs deslegitimador de la Segona República, que participa de la ideologia catastrofista amb la qual es revesteixen totes les seues actuacions, per altra banda visible en llibres escolars, discursos i disposicions legals, i aconseguir, en contrapartida, un rearmament moral nou al qual es convoca de manera inexcusable i decisiva la cultura i l'educació i els seus transmissors, els mestres: és el discurs legitimador del franquisme, que busca dotar-lo de la legitimitat d'origen de la qual el nou règim mancava, en arribar i imposar-se mitjançant un cop d'estat.

Amb ambdós discursos profusament difosos per l'escola —i que constitueixen la base de la manipulació de la memòria—, es comença a rectificar el passat, un procés aquest de rectificació que exigeix també la confiscació de la memòria, en què va tenir un paper de primer ordre la violència. La rectificació d'eixe passat va requerir, doncs, la ferma actuació en dues direccions convergents: una que conduiria a l'esborrat de la memòria contrària —material i immaterial— a través de la seua manipulació, del seu maneig fraudulent i usurpador d'eixa memòria impedit la seua potencialitat dissident, i una altra que exigia un nou aprenentatge social i polític, i també pedagògic.

Manipulació i rectificació que afecta tota la memòria escolar. Vegem de forma quasi enumerativa on és visible aquesta manipulació de la memòria escolar. He

8. Milan KUNDERA, *El libro de la risa y el olvido*, 10a ed., Barcelona, Seix Barral, 1996. Aquest llibre, publicat en 1978, va costar a l'autor ser privat en 1979 de la seua nacionalitat pel Govern txecoslovac.

9. Per al que segueix vegeu Juan Manuel FERNÁNDEZ SORIA, «Incautación y rectificación de la memoria escolar», a Agustín ESCOLANO BENITO i José María HERNÁNDEZ DÍAZ (coord.), *La memoria y el deseo: Cultura de la escuela y educación deseada*, València, Tirant Lo Blanch, 2002, p. 76-80.

dit «visible», perquè descriuré primer la memòria «material» confiscada, per a referir-me després a la memòria «immaterial», també confiscada.¹⁰

La manipulació, confiscació i rectificació de la memòria col·lectiva afecta els llocs, formes i vehicles del record, que conformen el que Pierre Nora denomina «llocs de la memòria», en els quals s'ancora, es conté i s'elabora la memòria escolar. No alludiré a tots ells sinó als que, d'alguna manera, varen ser especialment convocats per a dur a terme eixe procés de manipulació, confiscació, rectificació i aprenentatge de la memòria.

Esborrar la memòria republicana de l'imaginari col·lectiu fou un procés que va afectar tots els llocs on la memòria escolar dels vençuts era visible. Així, els noms dels centres d'ensenyament evocadors de persones que varen propagar «fins morboses, antipatriòtics i descristianitzadors», o esdeveniments representatius de «falsos valors» són substituïts per altres d'emblemàtics de les noves idees, els noms dels caiguts, dels generals invictes, dels primers màrtirs de la pedagogia i de les figures representatives del *Movimiento*. I així el nom del Grup Escolar Pi i Margall és substituït per General Sanjurjo; el Giner de los Ríos, pel d'Andrés Manjón, etc.

Manipulació i confiscació física, a més de simbòlica, varen conèixer llocs i dipòsits de la memòria tan assenyalats com les biblioteques, ja foren públiques o privades, mesura que s'explica per la consideració que els dirigents nacionals tenen del llibre com a vehicle transmissor de la ideologia, els valors i les actituds contraris als inspiradors del nou ordre i element portador de la literatura dissolvent. La depuració fou especialment rigorosa amb les biblioteques escolars i ambulants, tant pel públic al que atenen com per la seua influència institucionista, i en alguns casos s'arribà a retirar «quasi el 60 % dels llibres» de les biblioteques escolars expurgades.¹¹ Un cas paradigmàtic és la bibliografia de la biblioteca popular d'Olot, el personal de la qual i els seus fons hagueren de passar per successius filtres: el primer de la directora, persona addicta al *Movimiento* segons el dictamen seguit del seu procés de depuració, el segon de l'eclesiàstic i el tercer dels serveis de cultura de la Diputació.¹²

10. Per a més informació sobre els continguts i fonts utilitzats respecte a aquest tema, vegeu Juan Manuel FERNÁNDEZ SORIA, «Incautación y rectificación de la memoria escolar...», p. 84-100.

11. A Navarra, conta Berrueto Albéniz, la Comissió de censura de llibres i biblioteques inicià els seus treballs amb les biblioteques escolars, i es traçà com a objectiu prioritari la desaparició de les col·leccions de llibres enviades a setanta-set localitats pel Patronato de Misiones Pedagógicas. Dels doscents vuitanta-tres títols, en foren rebutjats cent seixanta-sis (Reyes BERRUETO ALBÉNIZ, *Política educativa en Navarra: 1931-1939*, Pamplona, Gobierno de Navarra, Departamento de Educación, Cultura y Deporte, 1991, p. 157-158).

12. Jordi CANAL i MORELL, «Llibres i lectors a la biblioteca d'Olot», *Revista de Girona*, 130 (1988), p. 49-54, i del mateix autor, «Franquisme i repressió cultural. Les depuracions a la biblioteca popular d'Olot (1939-1940)», a Joan DOMÈNECH *et al.*, *L'època franquista: Estudis sobre les comarques gironines*, Girona, Quadern del Cercle, 1989, p. 109-124.

Totes les biblioteques públiques, en especial les situades en regions «separatistes», foren sotmeses a una rigorosa depuració i els llibres escrits en llengua distinta al castellà, com el català, cremats o transformats en pasta de paper, segons testimoni de Josep Benet.¹³

Les biblioteques privades corregeren sovint pitjor sort, ja que afectaren, a banda de propietaris més anònims, fons de personalitats destacades en l'àmbit de la ciència i de la cultura, assenyalades per la seua disconformitat o oposició amb els valors del nou Estat, les biblioteques i arxius dels quals foren destruïts. Hi haurà prou amb assenyalat que foren destruïts les biblioteques i els arxius de nombrosos intel·lectuals opositors al nou règim polític (Pompeu Fabra, Rovira i Virgili...).

Les fogueres públiques amb material de biblioteca i arxiu es convertiren en una al·legoria del que havia de destruir-se.

El nou règim, des de ben prompte, prohibeix aquelles obres que tant des del pensament pedagògic com des de la teoria educativa havien sustentat la política educativa republicana. L'Escola Nova no sols és eradicada de les biblioteques escolars, sinó que la seua doctrina pedagògica és considerada com un sistema immoral equiparat a la resta de sistemes immorals contra els quals el catolicisme llança les seves invectives, com el socialisme o el liberalisme polític. Els pedagogs que s'havien constituït en fars pedagògics foren colgats en els soterranis de les biblioteques públiques quan no purificats pel foc de la foguera: el Dewey de la democràcia a l'escola, el Ferrière de l'autonomia dels escolars, el Wyneken de l'educació de la joventut per les mateixes comunitats juvenils, el Kerschensteiner de la República de Weimar que va inspirar l'escola única republicana foren silenciats i sostrets a la memòria de les noves generacions. Els polítics que havien inspirat una educació diferent i necessària per a la construcció republicana foren així mateix condemnats. Entre aquests destaquen el Ferry de l'escola laica francesa i el Buisson de la neutralitat escolar. Naturalment varen patir el mateix destí els pedagogs i polítics de l'edat de plata de l'educació espanyola: Giner, Cossío, Azaña, Marcel·lí Domingo, Fernando de los Ríos, i un llanguíssim etcètera.

La memòria escolar heretada pateix així un seriós advertiment alhora que es va confeccionant una altra nova memòria a través de lliçons pedagògiques que ja no disposen de l'ajut de llibres i autors que contribuïren a la conformació d'aquella altra memòria a la qual es vol suplantar. La Comissió dictaminadora encarregada de depurar els llibres escolars prohibeix ara llibres d'ús escolar escrits per autors com Lorenzo Luzuriaga, Àngel Llorca, Margarida Comas, Fernando Sáinz, Rodolfo Llopis, etc., llibres condemnats al silenci bé per ser considerats «d'escàs va-

13. Josep BENET, *Cataluña bajo el régimen franquista: Informe sobre la persecución de la lengua y la cultura catalanas por el régimen del general Franco (1ª parte)*, Barcelona, Blume, 1979, p. 248 i 250.

lor pedagògic», bé per creure's que en «molts casos» havien arribat «intencionadament a sedimentar en la consciència del xiquet la indiferència, l'odi i la negació de la pàtria i la fe en Déu.

És sabut que la història de la literatura nacional és també un lloc de la memòria, en el mateix sentit que pot ser-ho un monument,¹⁴ el que explica la desconsideració de la literatura estrangera, excepte la classicitat grega i llatina, i de l'espanyola que qüestione els valors i idees del nou règim. Així, en els qüestionaris per a l'ensenyament de la literatura es troba a faltar Clarín, Unamuno, Baroja, Antonio Machado, J. R. Jiménez, Azorín, Ortega, els poetes del 27, Pérez de Ayala, per citar-ne solament els més coneguts.¹⁵

Efectivament, en els qüestionaris, allò constatable és, precisament, l'absència d'autors conflictius per al règim. La generació del 98 és considerada pessimista, inútil i hostil, i la del 27 fou quasi sistemàticament vetada. Quan apareixen escriptors de l'una o l'altra, els judicis que s'aboquen sobre ells no són elogiosos —menys encara si formen part de la categoria «d'Homerós rojos»—, com succeeix amb Alberti, Jorge Guillén o García Lorca. Com és lògic, la literatura falangista (Santa Marina, Eugenio Montes, Sánchez Mazas, Víctor de la Serna, etc.) pobla els textos escolars.

L'ensenyament de la història, atès que comparteix la funció de la historiografia de contribuir a la formació del record social, patirà un procés similar de manipulació al sofert per l'ensenyament de la literatura. La urgència d'aquest procés era donada tant pel discurs deslegitimador de la República que es duu a terme com per la necessitat d'erigir i sostenir la legitimació del nou règim. Per això l'opció per determinades lectures i aprenentatges que reforcen la posició històrica amb la qual pretén enllaçar el nou règim; així veiem entre els llibres de lectura recomanats els que parlen d'una història d'Espanya imperial, cesària, conqueridora i evangelitzadora. Per això també en les lliçons d'història els escolars espanyols aprenen gran quantitat de noms d'herois i màrtirs de la guerra, dates, fets heroics de la contesa i lemes («¡Arriba España!», «¡España Una, Grande y Libre!», «¡Patria, Pan, Justicia!»), amb els quals el *Movimiento* penetrava hàbilment en l'àmbit escolar en moments i amb formes que calaven en la impresionabilitat del xiquet (formacions, actes d'hissar i arriar bandera). Importava més l'emoció i el sentiment que la veritat històrica. Per això el silenciament d'esdeveniments imprescindibles per a la comprensió de la història espanyola, com la Segona República. Inclòs en la seua edició de 1970 el *Diccionario de la Real Academia de la Lengua* defineix la veu *república* com a «lloc on regna el desordre per excés de llibertats». O l'absència en la iconografia es-

14. José-Carlos MAINER, «Un lugar de la memoria», *El País. Babelia* (11 desembre 1999), p. 12.

15. Fernando VALLS, *La enseñanza de la literatura en el franquismo (1936-1951)*, Barcelona, Antoni Bosch, editor, 1983, p. 97.

colar de pintures que mostren un to crític amb els valors que el nou règim defen- sa: així, no figuren fins molt tard en els llibres escolars pintures tan famoses com els «gravats» de Goya sobre la Inquisició, el quadre complet dels *Fusilamientos en la montaña del Príncipe Pío*, o *Barcelona: 1902: La carga*, de Ramon Casas, etc.¹⁶

I, com hem vist en la depuració que afecta els llibres, la llengua, vehicle en el qual viatja la memòria, si és portadora d'un passat diferent a l'«espanyol» serà prohibida i empaitada, com reflecteixen aquestes paraules amenaçadores i grotesques de Giménez Caballero dirigides als xiquets: «¡Escuchad bien esto y para siempre, niños españoles! ¡El que de vosotros olvide su lengua española o la cambie por otra, dejará de ser español y cristiano! ¡Por traición contra España y pecado contra Dios! ¡Y tendrá que escapar de España! Y cuando muera, su alma traidora irá al infierno!»¹⁷ Moltes memòries espanyoles fetes i sustentades amb llengües diferents al castellà, unes vegades es varen recloure com a memòries diferents en l'àmbit privat i altres varen optar per autocensurar-se negant als seus fills l'aprenentatge del que fou vehicle de la seua memòria.

Aquest afany d'esborrar la memòria contrària es manifesta fins en l'exigència de modificar els noms de pila de les persones que per la seua fonètica nacionalista, pel seu «exotisme» o «extravagància» recordaven aquest passat que es vol suprimir del record. Així succeeix amb noms considerats «poc patriòtics» i qualificats d'«anomalies registrals» en els quals es veu un «indiscutible significat separatista» i una «agressió contra la unitat de l'idioma»; raó per la qual es proscriuen els noms d'Iñaki, Kepa, Koldobika i altres, els quals són substituïts per noms més d'acord amb la nova memòria que es vol instal·lar. Hem trobat rectificacions de noms de pila «exòtics» o «extravagants» com Progreso, Aída, Libertario, Floreal, Armonía, corresponents a nascuts entre 1935 i 1939, que foren reemplaçats respectivament per Bautista, Adelaida, Casimiro, Vicente i Concepción.¹⁸

A la mateixa finalitat responia l'aplicació de la Llei de 4 de desembre de 1941¹⁹ sobre canvis de noms en aquells xiquets «que els rojos obligaren a eixir d'Espanya i que han estat o estiguin repatriats» i els pares dels quals no pogueren ser localitzats. Serà suficient amb reproduir un testimoni, el de Vicenta Álvarez Garrido, filla d'un capità de l'Exèrcit republicà, emès en l'impactant documental *Els*

16. Cf. Ángel Luis ABÓS SANTABÁRBARA, *La historia que nos enseñaron: 1937-1975*, Barcelona, Foca Ediciones y Distribuciones Generales, 2003.

17. Citat a Daniel SUEIRO i Bernardo DÍAZ NOSTY, *Historia del franquismo*, tom I, Madrid, Sarpe, 1986, p. 308.

18. És a dir, l'Ordre ministerial de 9 de febrer de 1939. Aquesta dada apareix al Registre Civil de l'Ajuntament de Montaverner, a València (*apud* Juan Manuel FERNÁNDEZ SORIA i M. del Carmen AGULÓ DÍAZ, *Maestros valencianos bajo el franquismo: La depuración del Magisterio primario (1939-1944)*, València, Institució Alfons El Magnànim, 1999, p. 100).

19. *Boletín Oficial del Estado*, de 16 de desembre de 1941.

nens perduts del franquisme, del programa *Trenta minuts* de Televisió de Catalunya, recopilat després en el llibre amb el mateix títol:

No sé dónde estuve, eran hombres que me cogieron. He sabido después que era la diputación de Madrid. Me llevaban a un sitio, me llevaban a otro [...] y entonces yo dije que me llamaba Vicenta Álvarez Garrido, que mi padre era capitán y que vivíamos en la calle Ramón y Cajal nº 13, pero me ponen el nombre de Flores Ruiz. No he comprendido, ¿por qué me cambian el nombre? ¿Por qué me han quitado mi nombre? También me dieron la edad que me han puesto [...].²⁰

Se'ls canvia de nom, se'ls proporciona una edat, i fins i tot s'altera la documentació del seu naixement «per a impedir que els pares seguiren les petges dels fills i facilitar les adopcions, en ocasions amb la connivència de religiosos» que regentaven els hospicis i cases bressol.²¹

Era aquesta una forma de «desnaturalitzar els vençuts, separant-los fins i tot de la primera decisió sobre el seu naixement»²² i de crear també així una nova memòria col·lectiva.

La depuració seguida contra el personal docent, de la qual ja tenim una abundant bibliografia, ens ha ofert sobrades mostres d'una intervenció contra la memòria dissident establerta amb la finalitat exclusiva d'arrabassar al vençut la seua ànima —la seua voluntat, la seua essència—, d'obligar-lo a l'oblit d'un passat discrepant o d'aconseguir el seu rebuig conscient.

Allò més amarg i sinistre d'aquesta política és la por en què es fonamenta, l'arbitrarietat i indefensió en què se sustenta i les conseqüències que provoca: pèrdua de memòria, oblit terapèutic, oblit voluntari, records silenciats, «silencis memoriosos», processos de desmemòria, etc.

Durant el franquisme, moltes famílies i mestres afectats per la repressió «simularen una pèrdua de memòria», en alguns casos per protegir-se del record traumàtic i en altres per sobreviure a la por i als efectes de la depuració.

Esta simulació, que no és amnèsia fisiològica sinó encobriment de la memòria i record silenciats, és en aquestes famílies i en aquests mestres l'efecte d'un esforç per no ser partícips d'una memòria ara perseguida; és el resultat d'un desig de desvincular-se d'una memòria col·lectiva, la republicana, tinguda per dissident i, com a tal, assetjada i perseguida.

20. Ricard VINYES, Montse ARMENGOU i Ricard BELIS, *Los niños perdidos del franquismo*, Barcelona, Mondadori, 2003, p. 64.

21. Ricard VINYES, Montse ARMENGOU i Ricard BELIS, *Los niños perdidos del franquismo*, p. 64.

22. R. C. TORRES FABRA, «La imposición de las formas franquistas en el imaginario colectivo. Una reflexión desde la Ribera Baixa», comunicacions presentades a la II Trobada d'Investigadors del Franquisme, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1995, p. 127.

Per això no parlem de desmemòria entesa com a oblit, sinó com l'intent de desprendre's d'eixa memòria, de desfer, si fos possible, el teixit del record, de rectificar-lo i, amb això, modificar el passat per adequar-se al temps nou i presentar-se com a subjectes idonis per a les noves exigències.

3. La conseqüència buscada i aconseguida amb la manipulació de la memòria dissident fou la rectificació de la memòria i la invenció d'una altra de nova

Eixa manipulació i apropiació de la memòria va ser unes vegades —les menys— tasca difícil per a l'opressor a causa de la resistència trobada, altres va resultar una empresa més fàcil per l'escàs arrelament en bona part del magisteri de la memòria a eradicar. En aquest cas el nou aprenentatge va resultar també més fàcil de fer.

Però en un cas i en l'altre es va produir un procés de desmemorització, visible almenys en les manifestacions del magisteri en l'espai públic, lloc del compromís i per això de denúncia. L'escola com un d'aquestos espais es va cobrir d'oblit, millor, de memòries silenciades. El retir forçós a l'àmbit privat, el de la pròpia consciència individual o el de la vida domèstica, «va fer que la resistència fóra pràcticament impossible» alhora que va contribuir a la supressió de la consciència social.²³ I de tot progrés espiritual i pedagògic. I també d'un futur millor i desitjable.

Sobre açò volem dir alguna cosa perquè afecta la dimensió moral de l'oblit.

La rectificació de la memòria escolar apareix estretament lligada a l'aprenentatge d'una experiència dolorosa que va forçar els mestres a replantejar-se les idees pedagògiques que en el passat havien acceptat com a pauta d'acció i signe de progrés. És el moment d'un nou «aprenentatge polític». Aquest nou aprenentatge va exigir amb freqüència l'aïllament interior. Molts mestres, com la majoria dels vençuts, visqueren el «suïcidi diari de suportar la seua angoixa sense poder realitzar l'únic que permet superar la situació; reconèixer-la, compartir-la amb altres, parlar, recuperar la memòria».

Altres presentaren els «síntomes d'evitació» dels quals parla la medicina en casos similars; és a dir, adoptaren posicions distants, abstretes, de retraïment, de vegades esquerpes.²⁴ Sabem de mestres la tasca professional dels quals abans i després del procés depurador va ser irrecognoscible per als mateixos alumnes, mestres que reconeguts per la seua competència professional i tracte afable amb els alumnes i per

23. Michael RICHARDS, *Un tiempo de silencio: La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*, Barcelona, Crítica, 1999, p. 27.

24. Ambdós entre cometes a José Carlos MÍNGUEZ VILLAR, «El miedo del recuerdo», a Emilio SILVA et al., *La memoria de los olvidados: Un debate sobre el silencio de la represión franquista*, Valladolid, Ámbito, 2004, p. 99-100.

la seua preocupació per la renovació pedagògica es convertiren en poc temps en vells en el ple i més ampli sentit de la paraula: vells com a persones i com a docents.²⁵

En el cas dels mestres depurats —especialment subjectes de depuració pel seu paper socialitzador en la tasca de legitimació i dominació política—, és clarament visible un aprenentatge que arriba a l'extrem de rebutjar la memòria precedent més immediata, altra manera, si pot ser, encara més decisiva que les anteriors, de modificar la memòria escolar creant-ne una altra de nova.

És fàcilment explicable que la por a les conseqüències d'una depuració negativa produís en els mestres un nou i visible aprenentatge que exigeix d'entrada la denúncia i negació del passat viscut encara que prèviament hagués concitat adhesions i simpaties. Exhibint amb dits i fets la seua repulsa envers el passat republicà, el magisteri es posa en situació de reciclabilitat i receptivitat als nous principis polítics i, per tant, educatius.

Ens importa destacar com apareix la figura del mestre que assegura haver ofert resistència a la política republicana bé mitjançant una actitud passiva, bé boicotejant amb el seu procedir mandats que no compartia, com el laïcisme i la coeducació; bona part del magisteri es descriu emboscat en aquella situació amb la qual no s'identificava, considerant el seu camuflatge com un acte de servei al nou règim. Aquesta actitud, que es manifesta en molts expedients, no amaga ser efecte d'una necessitat, la de presentar-se com a reciclables i predisposats a un nou aprenentatge.

No és aquesta l'ocasió de reproduir detalls de la nova percepció que se'ns mostra de la política educativa republicana, sinó de deixar constància de la seua existència com a factor importantíssim de rectificació de la memòria escolar. Perquè, en efecte, tant si eixa resistència i negació foren reals com si foren fictícies el cert és que entre els mestres s'anava configurant una nova mentalitat, com ens ho confirma aquest nou aprenentatge polític i pedagògic de què parlem.

No és possible afirmar que el magisteri espanyol acatés de bon grat els dictats del nou règim; que hi va haver acatament sembla fora de dubtes, encara que fes pressió sobre ells la coacció, el pes de les penalitats o les simples ganes de seguir vivint sense ensurts, i açò, alhora, incideix en el nou aprenentatge pedagògic. Per això mateix no es pot especular sobre el grau de convenciment amb què dugueren a les seves escoles aquest aprenentatge. Açò haurà de ser obra d'un estudi sobre les actituds socials i pedagògiques del magisteri espanyol. Però açò no obsta perquè sí que puguem constatar la presència en el magisteri —al nostre cas, valencià— d'un nou aprenentatge social, polític i pedagògic, que s'albira com a factor fonamental de la rectificació de la memòria passada i de la confecció d'una de nova.

25. Sobre el nou aprenentatge al qual es veieren obligats els mestres depurats vegeu Juan Manuel FERNÁNDEZ SORIA i M. del Carmen AGULLÓ DÍAZ, *Maestros valencianos bajo el franquismo...*, p. 303-315.

4. Sobre la dimensió moral de la memòria o sobre el que la memòria oblida

Quan més amunt s'assenyalava la importància de la memòria, d'alguna manera es deixava constància de l'obligació moral que contraïem amb ella. No obstant això, potser no sigui ociós que tornem sobre el tema en aquesta part final de l'exposició, encara que introduint ara altres consideracions.

Hi ha qui parla de «relativitzar el valor de la memòria» tement potser que el recurs obsessiu al passat ens faci pensar que sols el passat existeix, propiciant així l'esvaïment del present i posant en perill la nostra relació amb el futur.²⁶

Hem sostingut al llarg d'aquestes pàgines, i ho reiterem ara, que el cultiu de la memòria és una obligació moral. I ho és perquè el que som ho devem en bona mesura al nostre passat; ho és perquè la memòria del que vàrem ser ens vincula a un grup, ens proporciona el sentit de pertinença a una comunitat, ens identifica amb altres junt als quals existim i actuem com a éssers socials; ho és perquè la nostra personalitat té molt a veure amb la nostra memòria.

Però el cultiu de la memòria és també una obligació moral perquè pretén cercar la veritat necessària per a restituir la dignitat d'aquells a qui es va deshonrar i per a poder oblidar permetent-nos, així, prosseguir.

No serveix de res l'ancoratge permanent en el record. La memòria és constructiva si connecta el passat amb el present i el futur. L'obligació ètica amb la memòria —dels vençuts, dels exiliats, dels desheretats, dels perseguits...— no pot consistir sols a reparar una injustícia; això també; però seguiríem condemnant-los a un nou tipus d'oblit —a una nova i pitjor mort— si allò que els va fer excepcionals i únics, allò pel qual els recordem amb mereixement, no tingués cap projecció. Rosa Maria Alberdi escriu bellament sobre la «memòria que construeix»:

[...] el compromís rau a no deixar que les vivències compartides quedin només en records —sempre fugissers— sinó a convertir-les en present actiu i futur desitjable. Per això tenim la memòria, la capacitat de plantejar-nos l'esdevenidor.²⁷

Convertir el record en present i en futur desitjable és el que converteix la memòria en constructora, i amb ella tenim una innegable obligació moral. En tal sentit, l'exigència de responsabilitats pel passat no ha de convertir-se «en la sistemàtica ocasió per al ressentiment paralitzant. Ans al contrari, hauria de servir per a llançar-nos cap a l'acció».²⁸

26. Així s'expressa Victòria Camps en els seus comentaris al llibre ja citat de Manuel CRUZ, *Las malas pasadas del pasado*: «La memoria en su justo término», *El País. Babelia* (11 juliol 2005).

27. Rosa Maria ALBERDI, «Homenatge a M. Àngels Custey. La memòria que construeix», a Santi VILA (coord.), *M. Àngels Custey, Figueres, Ajuntament de Figueres, 2002*, cit. a Santi VILA, *Elogi de la memòria...*, p. 141-142.

28. Manuel CRUZ, *Las malas pasadas del pasado...*, p. 110.

La responsabilitat moral exigeix la convicció que el mal fet en el passat ha de ser compensat, és a dir, que no basta amb recordar, que el record no és substituït de la justícia —encara que recordar el passat pugui ajudar-nos a aprendre a combatre-la—, sinó que la memòria hauria de servir per a orientar el futur i fer impossible eixa mateixa injustícia o, com va clamar Adorno, evitar un altre Auschwitz.²⁹

No serveix de res quedar-se ancorat en el trauma, si no és per a impedir el progrés cap al futur. Si s'utilitzen els traumes del passat no per a explicar sinó per a donar sentit al present, pot ser que s'estiga privant a la política de la seua funció, ja que la política resideix en el present.³⁰

Açò és el que duu Manuel Cruz a reivindicar la necessitat no sols de defensar el passat sinó també de defensar-nos d'ell; d'eixe passat que seleccionen els mitjans de comunicació o les institucions o els mateixos *popes* de sempre, com «l'únic» passat a recordar, com el passat que explica i justifica el present; és a dir, advoca per defensar-nos de la memòria homogenia i recuperar «l'autonomia de la memòria».³¹

Açò remet a l'enorme responsabilitat moral que té l'historiador envers la memòria no convertint-se en consumidor professional d'obligades celebracions institucionals que amb massa freqüència polititzen la memòria i l'oblit per a construir identitats nacionals; ni establir-se en l'estudi d'una memòria que no sigui constructora de present i de futur, és a dir, en un passat traumàtic i calamitosos que el pot dur a desentendre's del present i impedir-li pensar en el futur; Todorov ha denunciat que mentre ens ocupem de la memòria dels nostres dols, oblidem els dols dels altres en el present.³²

5. Sobre la dimensió moral de l'oblit, o sobre allò que l'oblit recorda

Sens dubte va ser el dolor sentit, o la legítima i humana por al sacrifici, al martiri i a la sang massa vegades vista, el que va empènyer tants a la desmemòria, al silenci i a l'oblit. És clar que el silenci i l'oblit, encara que es practique com aacció protectora enfront de la repressió, i encara que es converteixi en hàbit i necessitat, inhibeix el record individual convertint-se al final en un mecanisme eficaç de socialització de la memòria oficial.

La desmemòria de l'escola i del magisteri, fruit de la coacció, de la por i, en alguns casos, de la conformitat i acceptació submissa del nou règim no pot ser re-

29. Victòria CAMPS, «La memoria en su justo término», *El País. Babelia* (11 juliol 2005).

30. Manuel CRUZ, *Las malas pasadas del pasado...*, p. 125.

31. Manuel CRUZ, *Las malas pasadas del pasado...*, p. 170.

32. Tvetan TODOROV, *Los abusos de la memoria...*, p. 51-52.

coneguda sense plantejar-nos qüestions tan difícils, delicades i espinoses com la dimensió moral de l'oblit.

Hi ha qui sosté que «els nostres actes del present, entre els quals estan el que decidim recordar, tenen una inevitable dimensió moral», perquè «no sols descriuen el que es va fer, el que vàrem ser, el que som i com ho som, sinó que també obren algunes perspectives sobre el nostre futur, alhora que restringeixen possibilitats del que podem arribar a ser».³³

La responsabilitat moral de la memòria —de la individual però sobretot de la col·lectiva— afecta, per una banda, els que pretenen silenciar les memòries incòmodes, sent en aquest cas responsabilitat de l'historiador no acceptar la reescriptura manipulada de la història; la dimensió moral ateny també els dipositaris de la memòria, que estan cridats a no inventar ni a cultivar mites; per acabar, afecta també els qui amb la seua memòria o desmemòria —aleshores acció del seu present— han preparat o condicionat el futur.

En el cas que ens ocupa, la desmemòria, la memòria manipulada i confiscada —insisteixo en aquests adjectius pel que tenen de coacció i, per tant, d'invitació a la comprensió—, del magisteri en particular i de la societat espanyola en general, es va associar (insisteixo que a la força de vegades, sense mitjançar aquesta, d'altres) amb el franquisme, a la vegada que aquest «es va aliar amb el desig d'oblidar imposant als espanyols una visió estàtica, tancada, fossilitzada i triomfant del passat»,³⁴ és a dir, impossibilitant el futur, almenys eixe futur de progrés espiritual, cultural i pedagògic que havia començat a transitar la societat republicana.

Com va succeir al conjunt de la societat espanyola, el magisteri espanyol, davant la nova situació política i pedagògica, va mantenir posicions que anaven des de l'acceptació resignada o activa fins a la dissidència i l'oposició, encara que aquesta última posició no es va mantenir obertament, llevat d'alguns casos aïllats, el que tal vegada pugui induir-nos a atribuir als mestres seguidors d'aquesta darrera posició una actitud de mutisme i d'aïllament interior que afavoriria la penetració en els seus alumnes del «sentiment d'identificació amb el règim» donant lloc a «una espècie d'ampliació per via generacional del consentiment».³⁵

L'acceptació de la nova situació, encara que fos mitjançant la coacció i com a recurs de supervivència, conduïa a l'oblit i a la reclusió interior, propiciant una ac-

33. Alberto ROSA RIVERO, Guglielmo BELLELI i David BAKHURST (ed.), «Representaciones del pasado, cultura personal e identidad nacional», a *Memoria colectiva e identidad nacional*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000, p. 82.

34. Michael RICHARDS, *Un tiempo de silencio...*, p. 28.

35. Ismael SAZ, «Entre la hostilidad y el consentimiento. Valencia en la postguerra», a Ismael SAZ i J. Alberto GÓMEZ RODA (ed.), *El franquismo en Valencia: Formas de vida y actitudes sociales en la postguerra*, València, Episteme, 1999, p. 28.

titud d'ambigüitat enfront del règim que, encara que no suposarà necessàriament la seua acceptació i encara que part del magisteri mantingués una voluntat d'aïllament i de no-col·laboració amb la nova situació política i pedagògica, tanmateix «excloïa també la idea de l'oposició o resistència activa. Era una ambigüitat que, a més, es projectaria sobre el futur».³⁶ Indubtablement, aquesta actitud del magisteri va afavorir el procés de rectificació de la memòria escolar i social.

Recordaré la recomanació de Marc Bloch animant els historiadors a la comprensió... Perquè, com jutjar els qui no oferiren resistència suficient, per altra banda quasi impossible, a l'abús i triaren el camí de l'acceptació més o menys submissa? Com reputar els qui posaren de manifest en les seves decisions la fragilitat de la condició humana?

Però també com no reconèixer els qui oferiren pública o callada resistència? Com no identificar —nomenar— els qui, potser amb el mateix o major temor i pèrdues a les quals fer front, decidiren seguir fidels als seus principis? Confessa Jordi Gràcia, en el llibre que li va suposar el premi Anagrama d'assaig, que no sap bé «si en algun lloc existeixen els herois», però que li sembla «que broten sols en la llum artificial, en els papers, les teles i les partitures dels artistes, o tal vegada en la memòria». «Herois sota el sol», li sembla «que no n'hi ha»; però el que sí sap bé «és que hi ha homes més íntegres que altres, i uns més honrats que altres».³⁷

Com no comprendre que en la postguerra —quin terrible eufemisme!— tot espanyol va haver d'aprendre a salvar-se, a exercitar-se en l'art de sobreviure? Com ser insensible al dolor, com no descobrir la por que quasi es pot veure i palpar? Com no advertir davant d'açò el valor terapèutic de l'oblit? Però també com no restaurar l'ànima, allò més sagrat —recordem: donar nom— d'altres que, com va escriure Javier Marías en un article valent, no volgueren traïr les seves idees, ni plegar-se a certes condicions o a persones, i que quedaren en l'exili, exterior o interior o, el que és pitjor, d'aquells als quals la violència física els va impedir seguir endavant ni fer res per poder sobreviure? Perquè

[...] eso es lo malo. Que no sólo los hay peores con los que compararse [...] también los hubo mejores. O simplemente [...] más rectos, o más dignos, o más resistentes, o más orgullosos, o más escépticos, o más asqueados, o más derrotados, no sé: aquellos a los que no quedaron fuerzas ni ánimo para desear nada, ni sobrevivir. Que sobreviva su memoria al menos, que no se borre su triste y languideciente o pasada existencia.³⁸

36. Ismael SAZ, «Entre la hostilidad y el consentimiento...», p. 29.

37. Jordi GRÀCIA, *La resistencia silenciosa: Fascismo y cultura en España*, Barcelona, Anagrama, 2004, p. 19.

38. Javier MARIÁS, «El artículo más iluso», *El País* (26 juny 1996).